

С.В. Кудін,
кандидат юридичних наук, доцент
(Академія праці і соціальних відносин)

Кримінальне право Київської Русі та українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої: дослідження у працях М.Д. Іванишева

Ключові слова: творчість М.Д. Іванишева, кримінальне право українських земель, Литовсько-Руська держава, Речі Посполитої, джерела кримінального права.

У період становлення і розвитку незалежної Української держави, розбудови її правової системи актуальними є звернення науковців до правової спадщини українського народу. Важливість історично-правового аспекту впливає на значущість дослідів у сфері історії вітчизняного кримінального права, зокрема, кримінального права Київської Русі і кримінального права українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої. Актуальність таких досліджень пояснюється тим, що у період існування Київської Русі були закладені основні підвалини правових поглядів українського суспільства на сутність провідних понять кримінального права – злочину і покарання, а у наступний період відбувався розвиток цих понять. Тому важливим видається об'єктивне вивчення розробок істориків права, що присвятили свої праці дослідженню проблем кримінального права Київської Русі і кримінального права українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої.

Слід зазначити, що вагомий, першочерговий внесок у формування системи знань із вказаної проблематики зробили представники вітчизняної історико-правової науки. Особливо слід наголосити на до-

слідженнях вчених вітчизняної історичної школи права. Зокрема, значний внесок було зроблено видатним істориком права, членом Київської археографічної комісії (з 1843 р.), професором кафедри законів державного благоустрою в Університеті св. Володимира у Києві (з 1840 р.), деканом юридичного факультету (1848–1861 рр.), ректором цього університету (1862–1865 рр.) М.Д. Іванишевим. Наукова діяльність М.Д. Іванишевим провадилась у середині XIX ст., фактично в умовах формування історико-правової науки в Україні, тому важливим видається через дослідження творчої спадщини вченого з'ясувати характерні особливості вітчизняної історико-правової науки, яка тільки зароджувалась.

Проблема статті полягає у необхідності визначити змістовий характер поглядів М.Д. Іванишева на історію кримінального права Київської Русі і кримінального права українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої.

Слід зазначити, що історико-правові дослідження, які проводились вказаним вченим, були предметом вивчення як до-революційних, так і радянських науковців. Зокрема, творча та громадська діяльність М.Д. Іванишева розглядалась у працях

А.В. Романовича-Славатинського, О.Ф. Кістяківського, А. Котляревського, М.П. Загоскіна, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.О. Максимейка, О.О. Малиновського, Е.А. Скрипільова, О.Ф. Скакун, І.Б. Усенка, В.І. Андрейцева, В.А. Короткого, Т.І. Бондарук, І.С. Гриценка, С.І. Михальченка, О.Д. Тихомирова. У результаті критичного осмислення наукової спадщини М.Д. Іванишева ними було виявлено кілька суттєвих рис його поглядів, зокрема, що вчений одним з перших у вітчизняній історико-правовій науці при вивченні слов'янських законодавств застосував порівняльно-правовий метод, намагався досліджувати руське право у порівнянні з правом німецьких та слов'янських народів, вивчав діяльність копних судів в Україні. Як зазначають І.Б. Усенко та Т.І. Бондарук, творчість і наукові ідеї вченого передували появі концепції західноруського права [1, 36; 15, 16; 3, 79; 4, 22; 5, 21–22]. Як вважають дослідники, М.Д. Іванишев був яскравим представником історичної школи права, належав до прихильників “общинної” теорії походження держави у давніх слов'ян.

Зазначені риси його наукових надбань є достатньо важливими, разом з тим, на нашу думку, в історіографії не достатньо уваги приділено вивченню поглядів вченого на історію вітчизняного кримінального права зазначеної доби. Відомості, що маємо, є доволі спорадичними і не дають можливості скласти повноцінний набір знань про змістовий характер його поглядів на історію кримінального права Київської Русі і кримінального права українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої.

Мета статті полягає у визначенні змістового характеру поглядів М.Д. Іванишева на історію вітчизняного кримінального права зазначеної доби. Головним при цьому є виявлення концептуальних засад, принципів наукової творчості вченого, які у подальшому були розвинені вітчизняними науковцями, зокрема, представниками історичної школи права.

Більшість вчених виділяють два напрями досліджень М.Д. Іванишева. До них вони

відносять вивчення історії слов'янських законодавств та досліди з історії Південно-Західної Росії (нині – Україна) періоду середньовіччя ([13, 8; 9, 1–12; 12, 21, 26; 2, 101, 157; 6, 14–15] та інші). Особливу увагу слід звернути на перший напрям, який, на нашу думку, є визначальним у якійсь діяльності М.Д. Іванишева через ряд причин. Зокрема, саме у працях цього напрямку (“О плате за убийство в древнем русском и древних славянских законодательствах в сравнении с германской вирой” (1840 р.), “Древнее право Чехов” (1840 р.), “Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском” (1842 р.) виявляється його наукова світоглядна позиція при вивченні правових явищ, наукова концепція та методологія дослідження. Наукова світоглядна позиція вченого склалась під впливом німецької (класичної) історичної школи права. Як зазначають В.І. Андрейцев та В.А. Короткий, “Іванишев фактично заповзичив метод та термінологію німецької історичної школи права, але приклав їх до слов'янських законодавств” [2, 103]. Тому у вказаних вище працях проводяться ідеї історичної школи права, застосовується термінологія цієї школи: “...Право частное возникло из жизни семейной, и поэтому представляет дух народа с его отличительным характером” [14, 88]; “...Законодательство развивалось более из древних, утвержденных обычаем, чисто славянских начал...” [14, 106]; “Здесь особенно отражается сила и единство национального духа...” [8, 2]; “...Мы можем изобразить виру в ее первоначальном виде, как она возникла из самой жизни народа...” [8, 3] тощо. Варто зазначити, що ідеї історичної школи права були репрезентовані М.Д. Іванишевим і у працях іншого напрямку – при дослідженні історії Південно-Західної Росії. Особливо це виявилось у праці “О древних сельских общинах в юго-западной России” (1857 р.), в якій він намагався довести споконвічність існування в українських землях сільських громад, що відображали “народний дух слов'янства”: “...Сельские общины возникли в то время, когда славянские племена, населявшие нынешнюю юго-

западную Россию, еще не были соединены государственным союзом...” [14, 251].

Ідеї історичної школи права М.Д. Іванишев використав при дослідженні як історії слов'янських законодавств, так і історії копних судів в Україні. Як зазначають В.І. Андрейцев та В.А. Короткий, “...він поєднав “німецьку” методологію та “слов'янознавчий” зміст у правознавстві” [2, 103]. Причому значну увагу вчений приділив вивченню кримінального права слов'янських народів. За характером зроблених висновків у працях М.Д. Іванишева його можна віднести до переконаних “слов'янофілів”. Так, О.Ф. Кістяківський зазначає, що “везде у него проглядывает взгляд, что у Славян господствовали более совершенные начала” [9, 13]. Варто підкреслити, що М.Д. Іванишев шукав не стільки різницю між законодавством слов'янських та німецьких народів, скільки намагався довести спорідненість правових (у т.ч. і кримінально-правових) норм у слов'янських народів. Найбільш яскраво це виявилось у його роботі “О плате за убийство в древнем русском и древних славянских законодательствах в сравнении с германской вирой”. Так, М.Д. Іванишев зазначає, що метою дослідження законодавства народів богемського, моравського, мазовецького, польського, литовського, сербського, руського є виявлення “чисто славянских начал”, їх відділення від німецьких та римських. У висновках вказаної праці вчений вказує на спільні риси у законодавствах слов'янських народів: невизначеність покарань; прояв у давньоруському праві поняття, що виникло з життя слов'ян – головництво; наявність ордалій тощо. М.Д. Іванишев підкреслює, що “между древними Славянскими законодательствами находится внутренняя тесная связь, возникшая из одноплеменности Славянских народов...” [8, 33, 111–112]. Таким чином, М.Д. Іванишева слід вважати представником концепції “слов'янського права”.

Слід зазначити, що при дослідженні слов'янського законодавства М.Д. Іванишев застосував ряд методів, провідним серед яких, як вважають вчені, є порівняльний ме-

тод. Сутність цього методу, його характерні риси доволі обґрунтовано виклали відомі науковці ще у дореволюційний період, зокрема, М. Ковалевський, М.П. Загоскин, М.О. Максимейко та інші. Так, М. Ковалевський зазначає, що порівняльний метод може розглядатись у двох площинах: по-перше, “...как средство к построению совершенно новой еще ветви описательной социологии...”, по-друге, “...как один из приемов изучения истории того или другого права в частности” [10, 69]. Завдання цього методу, на думку М. Ковалевського, полягає у тому, щоб “...выделивши в особую группу сходные у разных народов на сходных ступенях их развития обычаи и учреждения, дать...материал для построения истории прогрессивного развития форм общежития и их внешнего выражения права” [10, 19]. І лише після виявлення спільних рис, можна, як зазначає вчений, виділяти відмінності [10, 20].

М.П. Загоскин також визнає подвійність використання порівняльного методу при дослідженні історії права “...во всемирно-историческом развитии его...” або “...в пределах лишь определенной группы соплеменных народов...” [7, 8]. Причому, як і М. Ковалевський, М.П. Загоскин вважає, що історіку слід виділяти як спільні, так і відмінні риси правових явищ різних народів за умови, що народи знаходяться у подібних умовах життя [7, 6].

М.О. Максимейко наголошує на існуванні кількох форм (або видів) порівняльного методу, а також виявляє наукові результати і цінність для національного права від його застосування. Зокрема, це роз'яснення недостатньо чітких визначень у пам'ятках національного права; виявлення якостей історичних явищ права як спільних, так і відмінних у різних народів; з'ясування причин правових явищ; об'єктивне розуміння історії національного права [11, 13–14].

Отже, як бачимо, теоретичне обґрунтування порівняльного методу було зроблено вже фактично після закінчення наукової кар'єри М.Д. Іванишева, в останній чверті XIX – на початку XX ст. Тому заслуга М.Д. Іванишева, безперечно, у тому, що він

практично, здебільшого на інтуїтивному рівні, застосував основні теоретичні викладки, сформульовані вченими пізніше. З цього приводу М.М. Ковалевський зазначає: “Историки и юристы сплошь и рядом применяли их, не заботясь о выяснении их характера перед читателями, иначе сказать, действовали методологично, хотя и не писали о методах...” [10, 71].

Варто розглянути, яким чином і якою мірою М.Д. Іванишев застосував порівняльний метод. Так, у праці “О плате за убийство в древнем русском и древних славянских законодательствах в сравнении с германской вирой” він пояснює, що для виявлення відмінних рис правових явищ у різноетнічних народів необхідно спочатку виділити певні спільні риси у споріднених народів. Саме для цього “...я считаю нужным сравнить Германские законодательства разных времен, отыскать в них общие черты, и эти общие черты составят характер Германской виры” [8, 2]. Діючи за аналогією, М.Д. Іванишев намагався знайти спільні риси плати за голову у слов’янських народів, у тому числі досліджуючи давньоруське кримінальне право. Як зазначає С.І. Михальченко, “...Іванишев пытался найти своего рода экстракт, квинтэссенцию славянского права” [12, 25]. Дана методологічна позиція М.Д. Іванишева проглядалась і в іншій праці – “Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском”, в якій він для порівняння виділив, на його думку, найкращих репрезентантів німецького та слов’янського права – право скандинавське та богемське. Таким чином, на першому етапі вчений намагався виділити характерні риси правових явищ у кожного з етнічно спільних народів.

Другий, і, фактично, провідний етап застосування порівняльного методу – порівняння вказаних рис з метою виокремлення відмінних ознак правових явищ. Як зазначає О.Ф. Кістяківський, “везде он ищет резких отличий и даже противоположностей” [9, 13]. Цей етап найбільш повно представлений М.Д. Іванишевим у праці “О плате за убийство в древнем русском и древних славянских законодательствах в срав-

нении с германской вирой”, в якій вчений виявив кілька характерних відмінностей стосовно плати за вбивство у німецькому та слов’янському праві [8, 111–112]. Ці відмінності і склали суто етнічні особливості плати за вбивство як у німецьких, так і слов’янських народів. Як справедливо відзначає М.П. Загоскин, “вся деятельность Иванишева... была... стремлением к разрешению поставленного им вопроса, которое и привело его к полному убеждению в чистоте национального характера древнего законодательства нашего” [7, 12].

Разом з тим, важливим аспектом застосування вченим порівняльного методу, є не лише виділення та протиставлення у різних європейських етнокультурних народів ознак правових явищ. Як зазначає сам М.Д. Іванишев, порівняння слов’янських законодавств необхідно і для “...объяснения древнего Русского права...” [8, 112]. Отже, порівняльний метод, на думку вченого, має слугувати і більш глибокому дослідженню національного права.

На наш погляд, крім порівняльного методу, М.Д. Іванишев застосував і інші методи, серед яких варто виділити історичний та спеціально-юридичний. Зокрема, історичний метод чітко виявився у праці “Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском”. Так, вчений зазначає, що “всемирная история законодательств представляет это постепенное развитие и осуществление идеи личности в жизни народов” [14, 85]. Причому М.Д. Іванишев детермінує появу у законодавствах різних народів норм щодо прав особи релігією, державною волею (Греція), внутрішньою боротьбою між станами (Рим), народною свідомістю (скандинави та богемці у язичницький період) [14, 85–87].

Спеціально-юридичний метод простежується у всіх працях вченого, найбільш яскраво виявляється при дослідженні ним віри та головщини у німецькому та слов’янському праві. Вивчаючи законодавство, М.Д. Іванишев завдяки аналізу, абстракції, іншим формально-логічним прийомам встановлює зовнішні ознаки та-

ких правових термінів як “віра”, “головництво”, “плата за вбивство” тощо, з’ясовує їх відмінні риси, дає визначення цим та іншим юридичним поняттям та термінам.

Слід зазначити, що досліджуючи вітчизняне кримінальне право, М.Д. Іванишев намагався вирішити два взаємопов’язані питання: витоки помсти і плати за вбивство та їх сутність. Так, на думку вченого, у договорах Олега і Ігоря помста являє собою “чистый Славянизм”, про що свідчить безроздільна влада родичів вбитого над злочинцем, вони мають право на все майно вбивці, мстити можна лише одному злочинцеві, а не всьому його роду тощо [8, 84–87]. У Руській Правді, як зазначає вчений, виявляються вже два начала: німецький та слов’янський. “Германізм”, на його думку, виявився у деяких характерних ознаках віри як плати за вбивство князю: встановлено її фіксовану суму, яка збільшується чи зменшується залежно від посад жертв вбивства (як вільних, так і осіб невільних); віра застосовується і при вчиненні тілесних ушкоджень [8, 91–94].

Разом з тим, М.Д. Іванишев підкреслює, що “вира...относится...только к такому случаю, когда после убитого не останется родственников, которые имели бы право мстить” [8, 94]. На цій підставі він робить висновок, що більш важливим є випадок, коли залишаються родичі вбитого, і законодавець, вводячи віру, не суперечить “началам славянским”, бо і у слов’янських законодавствах передбачена можливість штрафів на користь держави у випадку вбивства. Стосовно “головщини”, яка сплачується на користь родичів вбитого, на думку вченого, вона фактично є аналогічною платі за голову у слов’янських законодавствах: повністю належить позивачу; не залежить від статі, віку і соціального стану вбитого; не має фіксованої суми і визначається позивачем; право на її отримання мають найближчі родичі; сплачує її лише один вбивця. М.Д. Іванишев протиставляє віру, “как установление чужое, противное коренным началам Славянских законодательств”, і головщину, і вважає, що віра, через названу вище причину, на відміну

від плати за голову родичам, швидко зникає [8, 107–108].

Якщо теза вченого стосовно швидкого зникнення віри як штрафу державі за вчинення вбивства є доволі суперечлива, то не можна не погодитися з думкою М.Д. Іванишева щодо довготривалого існування головщини у вітчизняному кримінальному праві. Так, говорячи про литовсько-руське кримінальне право, М.Д. Іванишев вказує на існування двох начал. Причому “німецьке”, на погляд вченого, займало потужні позиції, внаслідок його впровадження у міста як привілею та через вплив на литовсько-руське право польського, що також зазнало рецепції норм німецького права. Тому у Литовському Статуті, як вважає вчений, головництво розраховувалось як “німецька” віра (фіксована сума, що залежить від соціального стану вбитого, його статі і віку) [8, 77, 80].

Разом з тим, вчений наголошує, що хоча “...плата за голову принимает Германскую определенную форму...она отличается от Германской виры...” Історик права виділяє відмінності, якими є: плата не належить державі, а родичам вбитого; при її призначенні звертається увага і на соціальний стан вбивці; її сплачує лише один вбивця, а отримує тільки безпосередній спадкоємець вбитого [8, 83].

Таким чином, із сказаного вище можна зробити наступні висновки:

1. У науковій діяльності М.Д. Іванишева можна виділити два напрями: вивчення історії слов’янських законодавств та дослідження правової історії українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої. Перший напрям є визначальним через те, що у працях цього напрямку виявляються основи наукової світоглядної позиції вченого, його наукова концепція та методологія дослідження ним правових явищ, у тому числі і кримінального права.

2. Наукова світоглядна позиція М.Д. Іванишева полягає у підтриманні ним ідей історичної школи права, за науковою концепцією вченого можна віднести до представників концепції “слов’янського

права". До основних методів, що застосовував М.Д. Іванишев при дослідженні історії вітчизняного кримінального права XI–XVI ст., слід віднести порівняльний, історичний та спеціально-юридичний. При цьому варто зазначити, що порівняльний метод вченим застосовувався у два етапи: виділення характерних рис плати за голову у кожній з етнічно спільної групи народів (німецьких та слов'янських) та порівняння цих рис з метою виявлення відмінних ознак плати за голову у зазначених різних за етнокультурними властивостями народів.

3. При дослідженні кримінального права Київської Русі і кримінального права українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої, М.Д. Іванишев намагався з'ясувати витоки кровної помсти та плати за вбивство і їх сутність. Через застосування вказаних вище методів вчений прагнув довести, що

у русько-візантійських договорах X ст. помста мала суто слов'янський характер, в Руській Правді стосовно плати за голову містяться характерні риси як слов'янського, так і німецького кримінального права.

Дослідження законодавств німецьких та слов'янських народів, їх порівняння з Литовським Статутом, дозволило М.Д. Іванишеву зробити висновок щодо подібності наявності у Статуті ознак "німецької" віри та "слов'янської" головщини.

4. Для поглядів М.Д. Іванишева на сутність понять вітчизняного кримінального права характерно визнання віри як елементу, реципованого з німецького права, головщина розглядається ним як продукт слов'янського права, частиною якого він визнавав руське право. Останнє, як наголошував М.Д. Іванишев, було одним з джерел норм Литовського Статуту.

Список літератури:

1. Антологія української юридичної думки: [в 6 т.] / [Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.] – К.: Видавничий Дім "Юридична книга", 2002. – Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда / [упоряд.: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, І.В. Музика, І.К. Омелченко та ін.]. – 592 с.
2. **Андрейцев В.І.** Микола Іванишев: монографія / В.І. Андрейцев, В.А. Короткий. – К.: Прайм, 1999. – 224 с.
3. **Бондарук Т.** Західноруське право та його дослідники / Т. Бондарук // Хроніка-2000. – 1998. – Вип. 27–28. Держава, культура, право.
4. **Бондарук Т.І.** Наукова концепція західно-руського права у працях учених Київського університету / Т.І. Бондарук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки. – 2000. – Вип. 39.
5. **Бондарук Т.І.** Західноруське право: дослідження і дослідники / Т.І. Бондарук. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2000. – 160 с.
6. **Гриценко І.С.** М.Д. Іванишев – засновник історико-правової школи університету св. Володимира / І.С. Гриценко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки. – 2000. – Вип. 40.
7. **Загоскинъ Н.П.** Методъ и средства сравнительнаго изученія древнейшаго обычнаго права славянъ вообще и русскихъ въ особенности / Н.П. Загоскинъ. – Казань: Въ типографіи университета, 1877. – 52 с.
8. **Иванишевъ Н.** О плате за убийство въ древнемъ русскомъ и другихъ славянскихъ законодательствахъ въ сравненіи съ германской вирой / Н. Иванишевъ. – К.: Въ Университетской типографіи, 1840. – 112 с.
9. **Кистяковскій А.** Профессоръ Н.Д. Иванишевъ и его сочиненія / А. Кистяковскій // Юридическій вестникъ. – 1877. – № 7/8. – Отд. 2.
10. **Ковалевскій М.** Историко-сравнительный методъ въ юриспруденціи и приемы изученія исторіи права / М. Ковалевскій. – М.: Типографія Ф.Б. Миллера, 1880. – 72 с.
11. **Максимейко Н.** Сравнительное изученіе исторіи права / Н. Максимейко. – Харьковъ: Паровая Типографія и Литографія Зильбербергъ, 1897. – 16 с.

12. *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права) / С.И. Михальченко. – М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. – 186 с.
13. Романовичь-Славатинский А.В. Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева / А.В. Романовичь-Славатинский. – СПб: Хромофотография и Типография В. Грацианского, 1876. – 320 с.
14. Сочинения Н.Д. Иванишева / [под ред. А.В. Романовича-Славатинского]. – К.: в университетской типографии, 1876. – 451 с.
15. *Усенко І.Б.* Київський університет і розвиток юридичних досліджень в Українській Академії наук / І.Б. Усенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки. – 2000. – Вип. 39.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется изучение Н.Д. Иванишевым истории уголовного права Киевской Руси и украинских земель, которые находились в составе Литовско-Русского государства и Речи Посполитой. Доказано, что в основе исследования ученым уголовного права лежали идеи исторической школы права, ведущими методами исследования были сравнительный, исторический и специально-юридический.

С помощью указанных методов ученым обосновывался тезис о признании вины элементом, рецепированным из немецкого права, головщина рассматривалась им как продукт славянского права, частью которого он признавал древнерусское право. Н.Д. Иванишевым доказывалось, что древнерусское уголовное право было одним из важных источников Литовского Статута.

SUMMARY

The article deals with Ivanyshivis research of the history of criminal law in Kyiv Rus and in Ukrainian lands which were the part of Lytovska-Russian state and Rech Pospolyta. It was proved that the research was based on the main ideas of historical legal school with its leading methods: comparative, historical, legal.

On the basis of these methods “vina” was considered to be a part taken from Criminal law. “Golovshchina” was considered to be a product of Slavonic law which was the part of Ancient Russian law. Ivanyshiv proved that Ancient Russian law was one of the main sources of Lytovska Statute.

*Рекомендовано кафедрою
теорії та історії держави і права*

Подано 01.09.09